

Zsilinszky helye nemzeti történelmünkben

„Benne van nemzeti történelmünkben, de — mindnyájan érezzük — még nem a helyén”, írja Illyés Gyula Bajcsy-Zsilinszky Endréről a kortársak vallomá-sait tartalmazó kötetben. A hatvanas évek végén született miniatűr remeklésben a nagy író valóságúhően jellemzi a korabeli helyzetet a mártírpolitikus akkori értékeléséről.

Halálának és születésének kerek évfordulóin megjelentek ugyan az emlékező cikkek és méltatások Zsilinszkyról, de ezek az írások felnagyítva eszmei-politikai korlátait, csak ritkán és nagyon szűkkeblűen láttatták a független és demokratikus Magyarorszáért cselekvő, küzdő Zsilinszkyt. Könyvkiadásunk is elzárkózott attól, hogy születésének 80. évfordulója alkalmából, 1966-ban, történész tollából jelenesse meg róla az első életrajzi portrét, és az özvegy tiltakozása ellenére annak a publicistának a munkáját részesítették előnyben, akivel az ellenzéki politikus — a magyar kormány németbarát politikáját dicsőítő glosszái miatt — életében nem is állt szóba. Hiába írta az özvegy tiltakozó levelében: „Szellemi halottgyalázásnak tekintem, ha a férjemről szóló könyv megírására D. K. L. kap megbízást.”

Egyébként a hatvanas években a magyar marxista történetírás igyekezett megszabadulni a szektás-dogmatikus szemléletmód béklyóitól, és az úgynevezett Molnárvita, valamint néhány figyelemreméltó értékes alkotás jelezte az örvendetes fordulat kezdeteit. A „rég” és az „új” történet szemlélet vitája azonban még hosszú évekig gyűrűzött, és ezért gyors szemléletváltásra, a régi szellemi korlátoktól mentes új művekre még sokáig kellett várni.

Zsilinszky politikai pályájának a mérlegre helyezése különösen alkalmasnak bizonyult arra, hogy polarizálja a történészeket, és a harc megvívása az igazi Bajcsy-Zsilinszky-kép felmutatásáért immár másfél évtizede tart a történettudomány és a publicisztika területén egyaránt. Érdemes volna egyszer erről az eszmei harcról is szót ejteni. Most csupán elég, ha arra utalok, ami még 1973-ban is megtörténhetett a Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai koncepciójáról szóló kandidátusi vita alkalmával. A Tudományos Minősítő Bizottság az eredetileg szabályszerűen, nyilvánosan meghirdetett vitát zárttá nyilvánította, és a szűk körű meghívottakon kívül arra senki nem nyerhetett bebocsátást — talán a vita során elhangzott, Zsilinszky történelmi érdemeit lekicsinylő, sőt kétségbevonó vélemények miatt... A jelöltnek végül is még éveket kellett várnia ahhoz, hogy disszertációjának legalább rövidített változatát megjelentethesse, és újabb éveket, mire tudományos erőfeszítéseit a kandidátusi fokozat odaítélésével honorálták.

A vita Zsilinszkyról a folyóiratok hasábjain is folyt. Talpassy Tibor memoárköteté, Lázár Vilmos torzóban maradt emlékezései, az Áchim-centenárium és más alkalmak adtak lehetőségeket az egymással szemben álló nézetek megütközésének. Különösen a Zsilinszkyról szóló visszaemlékezés-gyűjtemény váltott ki parázs vitákat. A kritika ugyan általában elismeréssel fogadta a *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című, 1969-ben megjelent memoárkötetet, amelyben barátai és kortársai vallottak a mártírpolitikusról, de akadtak bántóan disszonáns, a régi szektás nézeteket tükröző hangok is. Az Új Írás recenzense is ezek közé tartozott, aki a bevezető tanulmánnyal vitába szállva, azt állította Zsilinszkyról, hogy „az 1919-es szegedi ellenforradalmi szervezkedés vezető alakja...”, és későbbi politikai pályáján „a nemzeti függetlenség gondolatát nem kapcsolta a társadalmi forradalom szükségességéhez”, valamint „nem kínált eszmei, ideológiai szövetséget az illegális kommunista párttal”, Zsilinszky ellenforradalmi szerepének a valóságtól eltérő fel-

nagyításával, majd későbbi, polgári demokratikus politikai tevékenységének szektás leszűkítésével a hetvenes évek első felében még egyes történészeknél is találkozhattunk. Bajcsy-Zsilinszkynek ezek a szigorú kritikusai nem vették figyelembe azt a körülményt, hogy a harmincas évek végén és a második világháború alatt nem a társadalmi forradalomért, hanem a független és demokratikus Magyarorszáért kellett küzdenie a magyar progressziónak — beleértve a kommunistákat is. Voltak, akik a harcról szólva kétségbe vonták Zsilinszky vezető szerepét, és bírálták őt, mert későn szakított Horthyval. Akik ilyen módon lekicsinyelték Bajcsy-Zsilinszky szerepét, azokat a történelmi tények fényében Illyés Gyula szép sorait ajánlom a figyelmükbe: „Volt pillanat, nem is egy, amikor Zsilinszky volt a magyarság, úgy jellempileg, hogy mégis valóságosan.”

Annak a Zsilinszkynek vonták kétségbe vezető szerepét a háború alatti antisziszta küzdelemben, aki a Népszava 1941. évi híres karácsonyi számában a kossuthi külpolitikáról írt félreérthetetlenül időszerű sorokat, majd 1942. március 15-én a Történelmi Emlékbizottság vezérkarában a Petőfi-szobor előtti tüntetés során a magyar parasztság koszorúját helyezte el, hogy azután — mint a Független Kisgazdapárt külpolitikai vezérszónoka — megvívja bátor harcát a magyar parlamentben a háborúba való belépés ellen, és az újvidéki „hideg napok”-ért felelősök szigorú megbüntetéséért. Vajon tett-e nálánál többet valaki az üldözött kommunisták, szociáldemokraták, szerbek, lengyelek, zsidók védelmében, és nem volt-e szimbolikus 1944. március 19-én a Bajcsy-Zsilinszky revolveréből leadott tűz a német megszállókra? Gondolhatja-e valaki, hogy a Szálasi-puccs után Bajcsy-Zsilinszky Endrét érdemtelenül választották meg a Magyar Front pártjai — köztük a kommunistáké — a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnökévé?

Akik még a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején kétségbe vonták Zsilinszkynek a demokratikus tábor vezetésében betöltött szerepét, azok vagy hallgatnak azóta, vagy pedig változtattak korábbi merev, szektás szemléletmódjukon. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy éppen az elmúlt években csitulnak el az „elmentmondásos” Zsilinszky valóságos történelmi-politikai szerepét és érdemeit kétségbe vonó nézetek. Tanúi lehettünk ugyanis olyan művek és tanulmányok megjelenésének, amelyek arra engednek következtetni, hogy a magyar történetírás végleg kilábolt a szektás-dogmatikus szemléletmódból, és a legújabb kor kérdéseit is képes valóságosan ábrázolni. Ennek az egész diszciplínára kiható örvendetes fejlődésnek az eredménye nemzetközi téren is megmutatkozik. A magyar historikusok éppen a közelmúlt években tettek szert olyan tekintélyre, hogy a nemzetközi történetészkonferenciákon — a legutóbb a bukaresti kongresszuson — nyugaton és keleten egyaránt komoly elismerésben részesítették a magyar delegátusok felszólalásait.

Berend T. Ivánnak, Ránki Györgynek az egész közép-kelet-európai régiót átfogó tanulmányai, Juhász Gyula és Diószegi István diplomácia- és külpolitika-történeti művei és esszéi, Balogh Sándornak a háború utáni kérdésekkel foglalkozó munkái, Arató Endre posztumusz tanulmánykötete a szlovákiai magyar kisebbség történetéről, Lackó Miklós eszmetörténeti munkássága — hogy csak néhány példát ragadjak ki a sok közül — már mérföldkövet jeleznek történetírásunk fejlődésének útján.

Ha mindehhez hozzá tesszük, hogy a nemzeti kérdéstről, valamint a nemzetudatról a történészeken túllépő és elsősorban íróinkat, valamint szinte egész társadalomtudományunkat, sőt a publicisztikát is megmozgató viták éppen az elmúlt években zajlottak le, s máig sem kerültek le a napirendről, akkor érzékelhetjük csak igazán az eszmei fronton bekövetkezett örvendetes változást.

Mindebből azt a következtetést szeretném levonni, hogy a Bajcsy-Zsilinszky-problematikát is új módon, nagyobb összefüggések horizontján kell felvetnünk. Egyes írók, művészek — Hernádi, Jancsó — ráéreztek arra, hogy ha a huszadik század, mindenekelőtt a Horthy-korszak kérdéseire kell válaszolnunk, akkor célra vezető a Zsilinszky-életmű köré csoportosítani a magyar legújabb kor sorsproblémáit. Hernádi Zsilinszky-drámája és a Jancsóval közösen megalkotott „Vitam et sanguinem” ugyan csak művészi kísérletnek tekinthető, de a művek eszmei-kon-

cepcionális gyengéi ellenére is érdeme a szerzőpárosnak, hogy felismerték: Bajcsy-Zsilinszky életpályája a legfőbb csomópontokon egybeesett huszadik századi történelmünk nagy pillanataival.

A művészi „részés” és előreszaladás természetesen nem pótolhatta a történész munkáját. Ha számos fontos tanulmány és cikk, valamint memoárkötet, s egy sok hibával terhelt publicisztikai életrajz meg is jelent Zsilinszkyről, egy tudományos igényű biográfia megírása egyre kiáltóbb hiánya történetírásunknak.

*

Ha az egész rendkívüli pályáiv még részleteiben és folyamatában nem is áll előttünk, a címben jelzett ama kérdés megválaszolására: hogy vajon hol a helye Bajcsy-Zsilinszky Endrének nemzeti történelmünkben — bizvást kísérletet tehetünk.

Zsilinszky egész eszmerendszere, a politikai pályájának alakulását meghatározó motívumok a huszadik század magyar problémavilágát hordozzák. Ő a maga személyében annak a magyar középrétegnek a gondolkodását és nemzettudatát képviseli, amely még a nagy Osztrák—Magyar Monarchia, a millenniumi Magyarországnak büvöletében nőtt fel, hogy azután az első világháborúban a szerb fronton, a végtelen orosz harcmezőkön, vagy Doberdo és Isonzo poklában „védje az ezeréves hazát”.

Anyja: Bajcsy Mária, nemesi származású, és Zsilinszky geneológiai kutatásai szerint a Bajcsyak már Bulcsu vezér korában vitézkedtek. Apai részről hajdúsorba került jobbágyösök ivadéka. Nagyatya még mezítlábas parasztyerek volt, de atyja már tanárember, aki később otthagya a pedagógiai pályát, és európai hírű barátjával, Treitz Péter agrogeológussal együtt szikes talajon folytatott kísérleteket, hogy e célra egy parcellázás révén szerzett 2000 hold földjét elveszítse. Nagybátyja: Zsilinszky Mihály, nem csupán neves történész korának, hanem a kultusz-államtitkárságig vitte. A fiatal Zsilinszky Endre romantikus történeteszemléletével magyarázható, hogy nemesi és paraszti származása sokat foglalkoztatta. Publicisztikájában, valamint parlamenti beszédei során gyakran visszatérő motívumként jelentkezett, és későbbi politikai cselekedeteiben tudatosító tényező volt származástudata.

Ha arra gondolunk, hogy az eddig százezres példányszámban megjelent Unger—Szabolcs-féle Magyarország történetében Zsilinszkyt „egyszerűen” a magyar nagybirtokos osztály tagjának minősítik, akkor — úgy gondolom — nem árt a származásáról, osztályhelyzetéről ezt a néhány sort leírni.

Történeteszemléletének, politikai gondolkodásának kialakulásában szerepet játszott a szülői ház. Édesapja dolgozószobájának asztala felett Kossuth Lajos képe függött, de vele szemben Ferenc József rézkarca volt látható. Gyermekkori emlékei közé tartozik, hogy édesanyja szívesen játszott a Kossuth-nótát zongoráján. Még nincs nyolcéves, amikor Kossuth meghal, s a második elemista kisdíák — életében először — elejétől végig elolvassa a Pesti Hírlap gyászkeretes számát. A szülői házból mégis inkább Széchenyi- és Deák-kultusz, sőt Tisza Kálmán és Tisza István eleven tiszteletével — mint Szekfű Gyulához intézett híres levelében írja — „szellemi tarisznyájával” indult Kolozsvárra, az egyetemre. Tanulmányait — két németországi szemesztert leszámítva — ott végzi. Kolozsvári leveleiből kiderül, hogy főleg a társadalmi és nemzetgazdasági kérdések érdeklik. Ilyen tárgyú cikkekkkel, sőt novelláival jelentkezik a helybeli lapokban, és Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja is megnyitja hasábjait a fiatal jogász előtt. Sok hasznos élményt és gazdag tapasztalatokat hozott számára a németországi és a dániai tanulmányút, amikor két félét Németországban tölt. A már említett Szekfűhöz írt levélben úgy összegzi az ott látottak és tapasztaltak hatását, hogy jórészt azok az élmények ébresztették fel benne a gazdasági és a szociális kérdések iránti érdeklődését.

Őccsével együtt még önkéntesi szolgálatát tölti, amikor Békéscsabán lejátszódik az Áchim-dráma. Felvázolva Bajcsy-Zsilinszky Endre pályáját, és elhelyezve őt nemzeti történelmünkben, elkerülhetetlen, hogy ne szóljunk erről a tragédiáról,

amelyet történetírásunkban és publicisztikánkban sokszor olybá „egyszerűsítetek”, hogy egyenesen Zsilinszky Endre volt Áchim gyilkosa, és az öccséről, Gáborról hallgat a krónika. Ezzel az igaztalan váddal kapcsolatban nem csupán a tények felsorolására kell szorítkoznom, hanem — legalább röviden — érintenem szükséges a helyi, békéscsabai állapotokat, valamint Áchim közéleti tevékenységét, és ezzel összefüggésben rá kell mutatnom a parasztszervezőnek Kristóffyhoz, Ferenc Ferdinánd bizalmasához fűződő, meghatározó jelentőségű kapcsolataira, és végül a politikai piramis csúcsán álló, a „marionett”-figurákat kézben tartó trónörökös szerepére.

Még az Áchim iránt oly elfogult szerzők, mint Domokos József is azt írja könyvében a parasztszervezőről, hogy „robosztus, mindenkor feszülő energiáktól robbanásra kész, parancsoláshoz értő, zsarnoki hajlamoktól sem ment”, aki „...nem tudott és nem is akart uralkodni indulatain”. „Ha indulatai elragadták — és ez gyakran történt meg — községi közgyűléseken, megyegyűléseken, nem cicázott, mindent néven nevezett. Könnyűszerrel mondta ellenfelei állításait aljas hazugságoknak és nyomban legazemberezte őket.”

Áchim fékezhetetlen indulatairól nem csupán az őt egyébként idealizáló békéscsabai Domokos József ír, hanem számos kortársa is, akik közül egyik-másik szenvedő alanya volt brutalitásának. Szeberényi Lajos evangélikus esperest egy alkalommal leüti és összerugdossa, az idősebb Zsilinszky Endrét — aki kezdetben hívéül szegődik és reá szavaz a képviselőválasztás alkalmával (!) — berugatja, majd legényeivel az istállójában jászol elé köti; egyik lelkes hívét egy tivornya után holtrészeg állapotban, hevenyészett fakoporsóban haza küldi a feleségéhez, és sorolhatnánk még a hasonló durva „tréfákat”...

Áchim dúvadszerű magatartásáról a történeti szakirodalom és publicisztika mélységesen hallgat, vagy jobb esetben bagatellizálja ennek hatását, holott Áchim negatív tulajdonságai döntő szerepet játszottak a tragédia előidézésében.

A több mint 220 katasztrális hold saját földön és legalább ezer hold bérleten gazdálkodó parasztpolitikus és hívei a helyi hatalomért folyó harcban és szubjektív okokból szembe kerültek a parasztpolgárság jobbmódú rétegeivel. A városi képviselőtestületi tagsági pozícióért és az egyház világi vezető szerveinek tisztségeiért folytatott harc során a szemben álló két tábor között a különböző fórumokon — beleértve különösen a sajtót — éles, személyeskedő, sőt durva hangú polémia folyt. A helyzetet bonyolította, hogy időnként Áchim némely híve is szembe fordult vezérével. Az Áchim személyét támadó sajtókampányban részt vett idősb Zsilinszky Endre is, aki főleg a parasztszervező összeférhetetlen természetét, az őt ért inzultus és a vele szemben használt becsületsértő hangnem miatt fordult el tőle. Áchim a sajtótámadásra egy cikksorozattal felelt, amelynek első közleményében Zsilinszky Endrére zúditotta rágalmait.

Az éppen Békéscsabán, szabadságon tartózkodó Endre, öccsével, Gáborral együtt elhatározták, hogy elégtételt kérnek Áchimtól. A hatalmas erejű parasztszervező azonban rátámadt a lakásába a fenti céllal érkező Zsilinszky fivérek közül az őt felelősségre vonó Endrére, és maga alá gyűrte őt, fojtogatni kezdte. Miután Gábor ama felszólítására, hogy „engedje el a bátyámat, mert lövök”, sem hagyta abba Endre fojtogatását, Gábor két lövést adott le Áchimra. A tragikus esetre 1911. május 14-én került sor, és az egyik lövés, amely lágy részeket ért, vérmérgezést okozott. Áchim L. Andrásan a műtéti beavatkozás sem segített, aminek következtében másnap, május 15-én meghalt.

Ezekről a rideg tényekről a már említett Unger—Szabolcs-féle Magyarország történetében ezt olvashatjuk: „... a szangvinikus egyéniségű Áchimot 1911-ben a gyűlölködő tiszántúli nagybirtokos Zsilinszky család két fia büntetlenül meggyilkolta.” (256. l.)

A tragédiáért Zsilinszky Endrét csak annyiban terheli felelősség, hogy számíttania kellett arra: a fellépés Áchim házában kiválthatja a parasztszervező nem kívánatos, esetleg véres drámába torkolló reagálását. Mégis Zsilinszky Endrét sújtotta a legnagyobb bűnhődés: Áchim árnyéka végigkísérte pályáján. A halálos lövést

leadó Gábor a Horthy-korszak negyedszázada alatt kényelmes és jól jövedelmező gazdasági vezető állásokra (a Stádium Lapkiadó Vállalat, a Magyar Bauxit, a Péti Nitrogénművek igazgatói széke) tett szert, és végig az ellenforradalmi rendszer haszonélvezője maradt. Ugyanakkor Endrét — későbbi baloldali, demokratikus politikai magatartása miatt — a szélsőjobboldali, nyilas tábor nemegyszer az Áchim-gyilkosság vádjával akarta a képviselőházban elhallgattatni. Majd miután Sopronkőhidán mártírhalált halt, a nyugati „gyepük” nyilas sajtója kárörvendve írta róla: megbűnhődött az Áchim-gyilkosságért...

Barátai előtt Bajcsy-Zsilinszky Endre részletesen elmondta az Áchim-ügy történetét. Számos kortársi visszaemlékezés is tartalmazza ezeket a közléseket. Még ennél is hitelesebb a Németh Imréhez 1937-ben intézett hosszú levele, amelyben — az eset leírása után — mélységesen fájjalja a „nagyszerű embertorzó”, Áchim „tragikus halálát”, de hozzá teszi: Áchimra ebben az időben már egyre inkább jellemző volt, „hogyan az egyéni erőszakosság és terrorista cselekmények módszere az elvi küzdelem és a nagyvonalú fölszabadítás útjáról való letérést jelentette, s valóban ki lehetett számítani, hogy ha nem a harmincadik erőszakosság, könnyű és súlyos testi sértés után, de az ötvenedik, vagy a századik után egyszer akad védekező is”.

Végül hadd emlékeztessünk arra a vádra is, amit egyes marxista történészek és közírók is megfogalmaztak Zsilinszkyvel szemben. E szerint Zsilinszky Endre és öccse az uralkodó osztály ítéletét hajtották végre Áchimon. Bajcsy-Zsilinszky Endre a Németh Imréhez írt levelében erre is megadja a választ: „Elmondtam neki (Féjának, V. K.) nem egyszer, hogy a köztünk és közte (Áchimról van szó, V. K.) kirobant ellentétben egy szemernyi politikus nem volt, én abban az időben egyáltalában nem politizáltam, undorodtam a magyar politikától, éppen egyoldalú közjogászkodása miatt”.

Az Áchim—Zsilinszky affér mögött azonban nem csupán a békéscsabai és Békés megyei helyszínt kell megvizsgálnunk, hanem a szélesebb, nagyobb hátteret: a nagypolitikai összefüggések szálait is ki kell bogoznunk, ha a teljes Áchim-portrét meg akarjuk rajzolni. Ugyanis mindeddig az idealizált Áchim-képből kimaradtak azok a kapcsolatok, amelyek a parasztvéért Kristóffy volt „darabont” belügyminiszterhez, Ferenc Ferdinánd bizalmasához fűzték. Erről szólva, Tibori János kollégám hozzájárulásával azokra az Áchimot leleplező politikai iratokra hivatkozhatom, amelyek részben a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ferenc Ferdinánd fondjából kerültek elő, részben Áchim egykori híveinek családi köréből szerezte meg a szerző a Békés megyei parasztmozgalmakról szóló kandidátusi disszertációjának a megírása közben.

E perdöntő dokumentumokból kirajzolódnak előttünk Áchim felső kapcsolatai. A szélsőségesen agresszív és militarista Ferenc Ferdinándról eddig is tudtuk, hogy politikai törekvéseinek a végrehajtására maga köré csoportosította a nemzetiségi politikusok számos vezetőjét: a román Maniut és Vajda-Voevod Sándort, a szlovák Hodzsa Milánt, de a körébe tartozott a világháborúban hírhedt nevet szerzett Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, a későbbi külügyminiszter Ottokar Czernin, valamint a magyar Kristóffy József is. Ferenc Ferdinánd ama politikai célkitűzéseinek a megvalósításához kellett a nemzetiségi politikusok és Kristóffy, hogy a nemzetiségi és a parasztmozgalmak szításával megtörje a magyar uralkodó elit hatalmát és háttérbe szorítsa Magyarországot a monarchián belül. Kristóffy — mint a trónörökös bizalmasa — hűen hajtotta végre gazdája akaratát, és egyik marionett-figurája Áchim L. András volt, aki egy személyben képviselte a parasztmozgalmat és a szlovák nemzetiségi érdekeket. Csak jellemzésül említjük meg, hogy szobájának falán függött a szlovák Hlinka András képe, aki — mint ismeretes — a két világháború között döntő mértékben hozzájárult Csehszlovákia felbomlasztásához, mint a szlovák fasiszta néppárt vezére.

Áchimnak az udvarhoz — és nem csupán Ferenc Ferdinándhoz — fűződő kapcsolataira jellemző az a távirat, amelyet a parasztlevelező pártjának kongresszusa

alkalmából, 1908 pünkösd vasárnapján Ferenc Józsefhez intéz. Az alábbi sürgöny-szöveg egyáltalában nem egy népvezérhez méltó, akit még Ady is új Dózsának hitt. Áchim L. András a 48-as Magyarországot eltipró, a szabadságharc tábornokait kivégeztető uralkodót így üdvözli:

A Békécsabán gyülekező magyarországi parasztpárti kongresszus hódolattal üdvözli a népállam alapját képező általános, egyenlő és titkos választójog fejedelmét, a megalkotandó igazi alkotmány atyját, I. Ferenc Józsefet, Magyarország dicsőséges királyát. Felsőged hűséges alattvalói nevében:

Áchim L. András
elnök

Nagyon leleplezőek Kristóffy levelei is, amelyeket Áchimhoz intézett. Kristóffy az Áchimhoz írt bizalmas közléseket tartalmazó, tegeződő leveleit — óvatosság céljából — nem egyszer e szavakkal zárta: „E sorokat égesd el!” Ez a befejezés olvasható annak az 1906. szeptember 19-én kelt levelének a végén is, amelyben utasítást ad Áchimnak, hogy milyen magatartást tanúsítson a Kúria döntése után, amikor is megsemmisítették képviselői mandátumát.

Kristóffy közvetítette Áchim felé Ferenc Ferdinánd intencióit és elérte nála 1906-ban, hogy Áchim jó pénzért — 26 ezer koronáért — mandátumát másnak adja át. A képviselői mandátumát áruba bocsátó Áchim más téren is követte megbízói utasításait, amelyekről a közvélemény sem akkor, sem azóta nem szerzett tudomást. Tibori János érdeme, hogy egy pro-Áchim könyv megírása után tudományos lelkiismerete nem hagyta nyugodni, és az általa feltárt új források segítségével a valóságos parasztvezért mutatja be előttünk az Akadémiai Kiadónál remélhetőleg minél előbb megjelenő művében. Kezdetben azt a politikust láthatjuk, akinek kiváló szellemi képességei s népvezéri adottságai voltak ahhoz, hogy felrzza és öntudatosítsa a csabai és a Békés megyei parasztság szociális-politikai elnyomásban élő rétegeit. Az 1900-as évek elején jórészt sikerrel is járt Áchim fáradozása, és sokezeres tábort gyűjtött maga köré polgári demokratikus reformokat követelő politikájával. A háttérben meghatározó jelentőségű politikai kapcsolatai Ferenc Ferdinánd irodájával azonban arra az útra terelték a parasztvezért, hogy alárendelje pártja és saját érdekeit a trónörökös nagypolitikai sakkhúzásainak. Végül is tragédiáját az okozta, hogy a brutális erőszakot és terrort politikájának harci módszerei közé iktatta, és így szinte törvényszerűen el kellett buknia a maga választotta harcmezőn.

*

Zsilinszky Endre politikai pályája valójában 1918 őszén kezdődik, amikor a fiatal huszártiszt a háború végén egy borongós novemberi napon Odesszából hazatér. A tömegeket átfogó pacifista mámor nem keríti hatalmába, és szinte magatartása jelképeként megtagadja sapkarózsájának levételét. Nem hisz Károlyiék wilsonista illúzióiban, és hasonlóan gondolkodó tiszttársaival — akiknek az élén ott láthatjuk Gömbös Gyulát — részt vesz a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) megszervezésében. Rőlplapjain és plakátjain a MOVE ugyan a népköztársaság hívének vallja magát, de valójában az ellenforradalom egyik potenciális osztagának tekinthető. Amikor Károlyi megbukik és átadja a hatalmat „Magyarország proletariátusának”, Zsilinszky nyíltan szembe fordul a Tanácsköztársasággal, amiért letartóztatják. Dunántúli szabadulását egy Kiss János nevű őrnagynak köszönheti, aki lehetővé teszi neki, hogy Nyugat-Magyarországon át Bécsbe szökjön. (Különös véletlene a sorsnak, hogy a kommunista uralom ellen forduló Zsilinszky Endre és Kiss János — a későbbi altábornagy — egy negyedszázad múlva a kommunistákkal szövetségben a hitlerista—nyilas uralom ellen vívott harc kiemelkedő politikai-katonai vezetőivé és mártírjaivá válnak.) Zsilinszky rövid ausztriai tartózkodása után Zágrábon és Szabadkán keresztül Szegedre érkezik, mert arról értesül, hogy ott már javában szervezkedik az ellenforradalom.

Szegedi indulásakor harminchárom éves, és ott ismét találkozik azokkal a tiszttársaival, akikkel együtt szervezte a MOVE-t. A jórészt középbirtokos osztályból

származó volt tartalékos tisztek táborában Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Kozma Miklós és Ulain Ferenc a legismertebbek. Ez a politikai karrierre vágyó csoport alkotja környezetét, és kezdetben a kormánypárt keretei között, később radikalizálódva, a szélsőjobboldali Fajvédő Párt (Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt) lobogója alatt vetik magukat a politikai küzdelemben. Zsilinszky már ekkor, jobboldali korszakában is kitűnt osztályos társai közül abban, hogy mélységesen hitt a szélső-ségesen nacionalista párt politikai eszméiben, és a fajvédők szociális programját nem üres kortesfogásnak tekintette. Nem véletlen, hogy a pártprogramnak éppen a szociális kérdésekkel foglalkozó fejezetét ő fogalmazta meg. Móricz Zsigmondnak már 1920-ban feltűnt Zsilinszky korai munkájában („Nemzeti újjászületés és sajtó”) a szociális problémák nyílt és szenvedélyes hangú felvetése. Kritikai észrevételeit sem elhallgatva, megállapítja a brosúráról, hogy az első emberséges hang az ellenforradalom hatalomra kerülése óta és meglepően őszinte tükre Zsilinszky „gazdag és mély nemzeti szemléletének”.

Zsilinszky Szegeden csak éppen hogy elkezdte közalkalmazotti pályáját a külügyminisztérium sajtóosztályán, amelynek Eckhardt Tibor lett a vezetője. A kormányhivatalok felkerülésével kilép a minisztériumból, és Budapesten Ulain Ferencsel együtt megindítja a *Szózat* című napilapot. A szélsőjobboldalnak ez a sajtóorgánuma abban különbözött a többi kurzuslaptól, hogy a színházi és irodalmi rovat élén Schöpflin Aladár állt, a hangverseny-beszámolókat a zenei rovatban Ady barátja, a nyugatos Papp Viktor írta, az operai tudósításokat az Operaház későbbi kitűnő igazgatója, Radnai Miklós szerkesztette, s a képzőművészeti rovat élén a szintén nyugatos kiváló esztéta, Farkas Zoltán állt.

A húszas évek elején Zsilinszky politikai nézete, társadalomszemlélete még nem alakult ki teljesen, és az ország helyzetének megítélésében sokszor a túlzó nacionalizmus és antiszemitizmus befolyásolta. A *Szózat* hasábjain, majd 1922-től, a nemzetgyűlésbe kerülésétől kezdve, mint a derecskei, paraszti jellegű választókerület képviselője, követelte a habsburgi és a hatvanhetes politika teljes felszámolását, a „gyökeres földreform” megvalósítását, a monopoltőkés rendszer „lebontását” és általában a néptömegek szociális helyzetének megjavítását. Habár 1922-ben Derecskén még kormánypárti listán indult, de már egy év múlva szembe fordította paraszti választóit a Bethlen-kormánnyal, és a Gömbös-csoporttal együtt 1923-ban megalakította a Fajvédő Pártot. A Bethlen-kormány jobbról gyakorolt bírálatában Zsilinszky még néhány évig együtt haladt Gömbösékkel, de csakhamar rájött arra, hogy a fajvédők üres demagógiája zsákutcába vezet, és szakítva barátaival, 1927-ben kilépett a Fajvédő Pártból, hogy elinduljon magányos politikai útján.

Életének egyik jelentős fordulópontja az *Előőr*s megindítása 1928-ban. E címváltozással is jelezni akarta, hogy új politikai ösvényre lépett és — mint írta — híveivel együtt előőrse kíván lenni a magyar nép politikai újjászületésének. Az *Előőr*s-korszakot (1928—1932), Zsilinszky pályájának ezt a döntő fordulatát történettudományunk eddig nem méltatta kellő figyelemre.

A magányos útkeresést folytató Zsilinszky ezekben az években bontja ki Tarpán a Nemzeti Radikális Párt zászlóját, és fogalmazza meg társadalompolitikai programját. Különösen a radikális földreform és a titkos választójog követelésének a meghirdetésével nyerte meg Beregben, Szabolcsban, Szatmárban, Hajdú-Biharban, Borsodban és másutt fellelhető híveinek rokonszenvét. Nemzeti radikalizmusának számos alaptételéhez élete végéig hű maradt és — bizonyos kiegészítésekkel — ezt kívánta volna a háború után is a demokratikus újjászületés alapelveivé tenni.

A húszas évek végén talál rá Zsilinszky tarpai híveire, hogy azután a Tiszahát népéhez még mártírhalálán túl is hű maradjon. (Ismeretes, hogy utolsó kívánsága értelmében Bajcsy-Zsilinszky Endre hamvait a felszabadulás után a tarpai református temetőben helyezték el örök nyugovóra, ahol a kuruc ősök ivadékainak csontjai is porladnak.)

Politikai pályájának fordulatát elősegíti az a lehangoló valóságélménye, amelyre a Tiszahát falvaiban szert tesz. Míg Derecskén jobbra a kis- és középparasztok alkották derékhadát, a tarpai választókerületben megismerkedik a hárommillió koldus Magyarországanak a népével. Már 1929-ben harcba száll a tarpai mandátumért, de a kormánypárt minden tisztátalan eszközt és hatósági terrort igénybe vesz ellene és saját jelöltje megválasztása érdekében. Zsilinszkynek ezért el kell buknia. A Horthy-rendszer nyílt szavazásos módszereire és légkörére világít rá Bajcsy-Zsilinszky tarpai beszámolója: „Hivatott író meglevenítő erejére volna méltó a látzólag összefüggéstelen, mégis szakadatlan roham, melyet e hetekben érzékszerveink ellen intézett a tömegnyomor, mondhatatlan elhagyatottság, kiuzsorázottság, a durva közigazgatási mulasztások és visszaélések, zaklatások, kortesvesztegetések látása és hallása, bor- és pálinkagőzbe és jegyzői terrorba fojtása a magyar szegénység amaz utolsó és egyetlen jogának, hogy azt küldhesse az Országházba, aki-ben bizni tud. Mint egy titokzatos mélységekből szakadt, gazdátlan, végevárhatatlanul hosszú, tompán dübörgő jajkiáltás visszhangzik azóta lelkemben: Tarpa.”

A választásnak volt egy rendkívüli utójátéka, amikor Bajcsy-Zsilinszky a választási csalások miatt készülő petíció ügyében leutazott Tarpára. Ott a lelkes sokaság először a Kossuth-nótát, majd a Szózatot énekelte, hogy azután a téren az ég felé szálljanak a Himnusz dallamai. A tömeg még be sem fejezte az éneklést, amikor 8—10 csendőrszurony villant meg és egy csendőr tiszthelyettes durva hangon ráripakodott Zsilinszkyre: „Azonnal oszlassa fel ezt a csöcseléket!” Amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre a védelmére kelt a tarpai népnek és felháborodottan utasította vissza a csendőr tiszthelyettes minősíthetetlen hangját, az kiadta a parancsot csendőreinek az ellenzéki politikus megbilincselésére és elhurcolására. Miután a csendőrök kezében mozdult a puska, csattant a závarzat, jelezve, hogy a golyó a csőbe ugrott, Zsilinszky az érte harcrakész tömegtől övezve hagyta, hogy megbilincseljék és letartóztassák. Pedig csak intenie kellett volna és a tömeg ráveti magát a csendőrökre. Nem akarta, hogy ártatlan emberek vére folyjon Tarpán, ha a csendőrök kilövik golyóikat.

Szabó Pál „Himnusz és puskatus” címmel írt irodalmi szárnyalású cikket az esetről az Előőrben, amely úgy végződött, hogy végül is a főszołgabíró személyesen intézkedett Bajcsy-Zsilinszky szabadonbocsátása érdekében. A tarpai nép képviselője az ügy mélyebb és egyben szélesebb politikai összefüggéseit feltáró nyílt levélben fordult Bethlen István miniszterelnökhöz: „Nem a választási kortézia horizontjából nézem a magyar életet: a magam életét pedig nem a személyes érvényesülés szemszögéből. De Tarpát nem engedem személyes sérelemmé, egy-két jegyző, községi bírók és kisbírók, fizetett kortesek és egy nekivadult csendőraltsízt kisebb-nagyobb visszaéléseinek és erőszakoskodásainak köznapi szimbólumává zsugorítani. Tarpa nagy és súlyos országos betegség szimptomája, mely beszél és vádol, fáj és kérdez, jajgat és üvölt. Tarpára igenis felelni kell! És csak Ön felelhet, Miniszterelnök Úr!”

A tarpai epizód részleteit azért kellett ide iktatnom, hogy kellően érzékeltessem Bajcsy-Zsilinszky egyéniségét és helyzetét a tarpai mandátumért és a beregi falvak szegény népének védelméért folytatott harcában. A tarpai közjáték egyben tükörképe a bethleni konszolidáció utolsó éveinek is. Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik benne az egész népellenes ellenforradalmi rendszer. Mindezt azért is kell hangsúlyoznom, mert Zsilinszky tarpai fellépésével és pártalapításával kapcsolatban egyes történészek — Kozma Miklóstra hivatkozva — kételkednek pártvezéri képességeiben, és túl szigorú mércét alkalmaznak pártprogramjával szemben. Bajcsy-Zsilinszky nemzeti radikalizmusa — írják eme bírálói — egy nacionalista jellegű „harmadikutas” koncepción nyugodott. Lehet, hogy Zsilinszkyból hiányoztak a pártvezéri képességek és méltán bírálható politikai programjának számos fogyatékossága, de a történésznek látnia kell az egész magyar valóságot, azokat a körülményeket, amelyek közepette az ellenzéki politikus a hárommillió koldus Magyar-

országának népsorvasztó, fojtogató légkörében vívta a maga és az elnyomottak harcát a hatalom minden rendű és rangú képviselőivel szemben.

A kommunista fiatalokat is ez a szándék vitte a Radikális Pártba, ahol nem a pártprogram kifogásolható részleteit vitatták, hanem segítettek Zsilinszkynek ebben a küzdelemben. Dr. Tariska István írja a kommunista diákoknak Bajcsy-Zsilinszky politikai mozgalmához fűződött kapcsolatairól: „Hajdúböszörményben lehetséges volt, hogy kisdíák koromtól kezdve működhessem a Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjának irányítása alatt álló pártszervezetben... és többen ugyan csak az iskolánk diákjai (Kállai Gyula, Losonczy Géza, Kiss József, Nagy Tibor) akarva-akaratlanul bevezető gyakorlatra tegyünk szert a parasztsággal való személyes politikai érintkezésben, de arra is, hogy gyerekfejjel a személyes ismeretség közelségébe kerüljünk Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Féja Gézával.

Végül szólnunk kell a bírált harmadikutas ideológiával kapcsolatban annak a magyar társadalmi valóságban gyökerező okairól. Bajcsy-Zsilinszky, később Németh László és általában a népiek harmadikutas koncepcióját — K. Nagy Magdának a *Válaszról* írt tanulmányából idézve — „elősegítette az illegális kommunista párt viszonylagos és tényleges gyengesége. Az illegalitás, majd a szektás hibák — a növekvő fasiszta veszély ellenére — sem tették lehetővé, hogy a forradalmi marxistákat széles szimpatizáns réteg vegye körül”.

A magyar progresszió jelentős része ezért — mindkét szélsőséget: a faszizmust és a kommunizmust elvetve — egy sajátosan magyar, harmadik út realizálásán munkálkodott. Ezt akkor is meg kell állapítanunk, ha ennek a koncepciónak nem is nyílt alternatívája a magyar belpolitikában.

Derecske után Zsilinszky szilárdan megvetette a lábát a Tisza-háton, a kisemizett, de kemény gerincű kuruc magyarok földjén. Abba a kivételes helyzetbe került, hogy a magyar valóságot — képviselőtársaitól eltérően — nem csupán a Bethlen udvari kis IV. emeleti lakásából szemlélhette, hanem lovas szekéren járva végig a „siralom völgyét” — mint egyik vidéki pártszervezete elnökéhez írta — s félvagyonyi panaszt és adóívet hozzon fel időnként Budapestre. Ezekkel a panaszokkal a levelezési rovatban és miniatűr szociográfiai riportokban az Előőrs hasábjain is találkozhatunk. Ilyen szempontból Bajcsy-Zsilinszky lapjai: az Előőrs és a Szabadság a magyar sajtó történetében eddig nem méltányolt módon váltak forrásaivá a magyar szociográfiai irodalomnak. Nem alaptalanul írta Salamon Konrád a Márciusi Frontról szóló kandidátusi disszertációjában, hogy az Előőrs és a Szabadság „elsőször tárta olvasói elé a dolgozó tömegek, mindenekelőtt az ellenforradalmi propaganda által idillinek hirdetett parasztság embertelen nyomorát és kiszolgáltatottságát.”

Az Előőrs-korszaknál maradványok során Zsilinszkynek szinte valamennyi ellenzéki politikai és szellemi mozgalommal van valami kapcsolata. Elsősorban a paraszti jellegű pártcsoporthoz tartozókat kíséri figyelemmel: a Nagyatádi nevű zászlajára író, Csoőr Lajos vezetésével működő Független Kisgazda, Földműves, Kisiparos pártot, a Dénes István szervezte Független Magyar Parasztpártot, a későbbi kisgazdapárti Mátéffy Elek Szabadság Pártját, Zsirkay János pártpolitikai erőfeszítéseit és lapját, a Magyar Falut, de legfőképpen a Békésen zászlót bontó Független Kisgazdapártot. Ez utóbbihoz nem csupán haláláig tartó személyes kapcsolatai fűzték, hanem derecskei híveit — Csizmadia Lajossal az élen — átengedte ennek az országos jelentőségű kisgazda és paraszti mozgalomnak.

A szellemi mozgalmakra is felfigyel. Előadást tart és részt vesz a kommunistákat is magában foglaló Bartha Miklós Társaság munkájában, annak felhívásait (például József Attilának Fábian Dániellel közösen írt „Ki a faluba!” című híres kiáltványát), közleményeit az Előőrsben megjelenteti. Lapjában fórumot ad József Attilának, magához veszi a pálya kezdetén álló Féja Gézát, és rábízva lapjának irodalmi-kulturális rovatát. (Féja ugyan általában jó érzékkel vette észre a fiatal népi írók és József Attila bontakozó tehetségét, de nem egy esetben: például a Babitsvitában és az úgynevezett urbánusok megítélésében ellenséges indulatú, elfogult-

ságot tükröző nézeteket képvisel, és ezekkel helytelen irányba befolyásolja Zsilinszkyt is.)

Sajtójának hasábjait a népi írók rendelkezésére bocsátja. Szabó Pál az ő segítségével válik országosan ismert íróvá, de Sinka Istvántól kezdve Tamási Áronig és Veres Péterig megtalálhatjuk a népi írók színe-javát az Előőrs és a Szabadság munkatársai között. Lapjai kulturális rovataiban azonban művészeket, kritikuskokat, orvosokat, közigazdászokat és más, szabad foglalkozású értelmiségieket is felvonultatott. Egy ilyen „szabadcsapat” vette körül Zsilinszkyt, olvashatjuk Féja azonos című memoár-kötetében. Joggal állapítja meg róla: „Az egykori ellenzéki politikusok közül Zsilinszky Endre merészkedett a legmesszebbre, a húszas esztendő végén ő szervezte a legkülönb szabadcsapatot.”

A Féja körül tömörülő fiatalok Zsilinszky védőszárnyai alatt hozták létre 1932 márciusában a Márciusi Fiatalok szemináriumát. A kibocsátott kiáltvány főbb pontjai: földreform, emberi szabadságjogok, együttműködés a paraszt- és munkásifjúsággal, a Duna-völgyi népek testvérisége, népfőiskolák szervezése, s „a mai Magyarország szociális arculatának lepezetlen megmutatása” — már előre vetítette a *Magyarország fölfedezése* című szociográfiai sorozat tervét. Sorra alakultak meg a Márciusi Fiatalok szemináriumai az Alföldön és a Tiszántúlon, főleg azokon a helyeken, ahol korábban már faluszemináriumok léteztek. Magában Debrecenben is termékeny talajra hullott a felhívás forradalmat ébresztő 12 pontja. Zsilinszky ifjú gárdájából Kertész Dánielt és Nagy Tibort találjuk a vezetők között, de a történész Makkai László és a kommunista mozgalomból ismert Tariska István is ott vannak a vezérkarban.

A fentiekben korántsem a teljesség igényével, inkább csak jelzésszerűen vázoltuk fel Bajcsy-Zsilinszky Endre magányos útkeresésének állomásait az Előőrs-korszakban. Ezen az úton találkozhatott azokkal a politikusokkal és értelmiségiekkel, akik az egyes ellenzéki tömörülésekben, szellemi mozgalmakban a trianoni sokk után kiutat kerestek a nemzet és az ország számára a szorító gazdasági, szociális bajokból és eszmei-politikai zűrzavarból. Fajvédő, szélsőjobboldali társaival, Gömbösökkel szakítva, Zsilinszky e néhány esztendő alatt az ellenzéki politika egyik fontos kikristályosodási pontjává vált, és a nemzeti radikalizmus programján túlmenően egyre következetesebben vallotta meg polgári demokratikus eszméit, és létesített kapcsolatokat a magyar politikai és szellemi progresszió táborával. Ez Bajcsy-Zsilinszkynek a legfőbb történelmi szerepe a húszas és a harmincas évek fordulóján.

Külpolitikai koncepciójának legfontosabb alaptételét is az Előőrs-korszakban fogalmazza meg. Már 1928 áprilisában önkritikusan írja a magyar—német viszony újraértékelését adó cikkében: „Bevallom, háború és Trianon, s a letiportak önkéntelen „osztály”-szolidaritása az egész lelkemben is sokáig tradíció és a dogma oltárára helyezte a nébetbarátságot”. Majd levonja az új nemzetközi helyzetből és a német külpolitika sokszor nem is titkolt szándékaiból azt a következtetést, hogy mivel „a német politika rajtunk, magyarokon keresztül készül átrobogni kitűzött új céljai felé”, az Előőrs legszentebb hivatásának tartja „*részvételnél a magyarságot a német veszedelemre*”. Arra is, ami idebent van, arra is, ami kívülről fenyeget.

Publicisztikájában 1928-ban és 29-ben vissza-visszatér a német kérdés boncolgatására. A Szabó Dezső-i hatások alapján felvázolva az ország belső gyengeségét, súlyos társadalmi és gazdasági bajait, bírálva a hazi svábságnak, mint „ötödik hadoszlop” a magatartását, az alábbi diagnózist nyújtja: „A szertehullott Magyarország, a bizonytalan létét tengető Csonka-Magyarország, a maga német vérrel, német kultúrával átitatott arisztokráciájával, vezető rétegeivel, egész német érdekeltségekbe befont gyökértelen közéletével s benne a szilárdan megszervezett német községek őráncolata: a legkedvezőbb átvonulási és felvonulási terep a délkelet felé masírozó új német impérium számára.” Majd megrajzolja a német Drang útját a dunántúli sváb telepes községeken keresztül „Bácskán, Bánáton át az erdélyi szá-

szok német erődítményéig, azon is túl, amerre a Duna folyik, népeken, országokon keresztül kelet felé”.

Amik 1928-ban olvasták Bajcsy-Zsilinszky eme döbbenetes valóság-hű, jövőbe mutató és a Harmadik Birodalom sötét időszakában, főleg pedig a második világháború alatt tragikus módon megvalósuló náci Drang útjának leírását, azoknak bizonyára túl pesszimistának tűnt a Bajcsy-Zsilinszky rajzolta kép. Az idő és a történelem azonban őt igazolta...

A német veszedelem korai felismerése döntő befolyást gyakorolt külpolitikai nézeteire. Most már nem csupán a revízió, hanem a német Drang nach Osten miatt is szövetségeseket keres Magyarország számára. A magyar—olasz barátság hangsúlyozása mellett ezért jelentkezik nála a külpolitikáról szóló publicisztikájában a francia orientáció.

Még 1933-ban, Hitler és a náci párt hatalomra kerülése után is csak kevesen látták oly világosan a náci birodalom fenyegető rémét, mint Bajcsy-Zsilinszky. Amikor Gömbös Gyula 1933. június 18-án — elsőként a külföldi kormányfők közül — hivatalos látogatást tett Hitlernél, a magyar parlamentben Bajcsy-Zsilinszky Endre intézte a legélesebb támadást a miniszterelnök ellen. Képviselőházi beszédét ezekkel a drámai erejű és látnoki szavakkal fejezte be: „... Magyarországon ezer éven át nem volt német világ s nem is lesz és ebben a harcban, ha kell, elmegyünk a golyóig és az akasztófáig.”

Amikor pedig az ellenforradalmi korszak legnagyobb államférfiának tekintett Bethlen István is felkeresi a hitleri Németországot és — néhány nappal a Reichstag felgyújtása után — felolvasó körutat tartva, találkozik a náci vezérekkel, Zsilinszky két ízben is szóvá teszi ezt a politikai baklövést a képviselőházban. Kezdetől fogva elveti a német orientációt és a későbbi években írásban és szóban állhatatosan hangsúlyozza, hogy a trianoni békeszerződés revízióját semmi esetre sem szabad összekapcsolni a németek versaillesi békeszerződésének további sorsával. Zsilinszky külpolitikai koncepciója abban is különbözik képviselőtársai nézeteitől, hogy szinte a revízió feltételeként jelöli meg egy demokratikus belpolitikai program végrehajtását. A képviselőházban 1933 júniusában azzal fejezi be beszédét, hogy „helyes kultúrpolitikán, egészséges és nagystílusú szociálpolitikán kívül szükség van a revízió komoly elindításához a szabadság és a demokrácia intézményeinek megvalósítására is”.

A kül- és belpolitika összefüggéseire Zsilinszky írásban és szóban szinte „ceterum censeo”-ként vissza-visszatért. Megnyilatkozásaiban rámutatott arra, hogy egy reakciós politikai rendszer nem harcolhat eredményesen az országa határain túl kisebbségi helyzetben élő népcsoportjainak jobb életlehetőségeiért, ha „idehaza ugyanazt csinálja a magyar nép törvényben biztosított politikai jogaival”, mint az utódállamok kormányzata. Arra a kérdésre, hogy a trianoni Magyarország mit nyújtott a határokon túli magyar kisebbségnek, Bajcsy-Zsilinszky így válaszol: „Sem hitet, sem példát, sem erkölcsi, sem anyagi támogatást. Hiszen nemcsak az ő számukra, de a magunk számára sem oldottunk meg semmi lényeges kérdést. Közelebb juttattuk talán a csonka hazai magyar nép égető szociális kérdéseit a megoldáshoz?... Adtuk csak töredékét is a csonka magyar földnek a magyar paraszt kezére?” És sorolva a kérdéseket, levonja a következtetéseket: „... idehaza seperjünk, idehaza bíráljunk, idehaza javítsunk, ne ott, ahol való bíráltra és beavatkozásra hiányzik az erkölcsi jogosultságunk...”

Bajcsy-Zsilinszky a harmincas években számtalanszor kifejezést adott annak a szilárd meggyőződésének, hogy Magyarország létérdeke a már régen időszerű társadalmi és belpolitikai problémák megoldása, az ország polgári demokratikus alapon történő átépítése. Véleménye szerint ez gyakorolható elsősorban vonzóerőt a határokon túli magyarságra, és adna nemzetközi tekintélyt az országnak. Ugyan-csak ezzel összefüggésben fejtette ki a demokratikus belpolitika és demokratikus külpolitika közötti összefüggéseket. Ezért a hagyományos olasz és lengyel orientáció mellett elsősorban, s főleg a nyugati demokratikus nagyhatalmakkal kiépítendő

szorosabb külpolitikai kapcsolat hívének mutatkozott. Ugyanakkor ezzel összefüggésben reálpolitikai megfontolásból helyeselte a Szovjetunióval való normális kapcsolatok létrehozását.

A fentiekben ugyan csak felvillantottuk Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai koncepciójának néhány alapvető vonását, de talán ennyi is elég annak a bizonyítására, hogy Zsilinszky külpolitikai nézeteit is az ország és az összmagyarság elemi érdekei határozták meg.

Hitler és a nemzetiszocialista párt hatalomra kerülése Németországban nem csupán fontos külpolitikai állásfoglalásokra készítette Bajcsy-Zsilinszky Endrét, hanem belpolitikai téren is új felismerésekre ösztönözte őt. Publicisztikáját, valamint parlamenti megnyilatkozásait 1933 után már egyre inkább átszötte polgári demokratikus társadalomszemlélete és gyakorlati síkon az 1934–35-ös esztendőben eljutott a polgári baloldallal kiépített szövetség létrehozásáig. Sietteték ezt a folyamatot az 1935-ben lezajlott országgyűlési képviselőválasztások eseményei is.

Zsilinszky előtt ekkor két alternatíva állott: vagy elfogadja Gömbös Gyula miniszterelnök kecsgető ajánlatát és felhagyva ellenzéki szerepével, híveivel együtt belép a kormánypártba, amit a miniszterelnök még ráadásul honvédelmi államtitkársággal jutalmazott volna; vagy pedig kihívja maga ellen volt politikai barátjának és osztályos társának haragját, megmaradva az ellenzék soraiban. Bajcsy-Zsilinszky az utóbbit választotta és választási szövetségre lépett a Függetlenségi Kossuth Párttal — személy szerint Buza Barnával, Juhász Nagy Sándorral, Nagy Vincével, a Károlyi-kormány volt minisztereivel — valamint Rupert Rezső országgyűlési képviselővel, s a polgári radikális publicistával, Zsolt Bélával. Egy Budán megtartott közös választási gyűlésen önkritikusan vallott másfél évtizedes politikai pályájáról és ezt mondta:

„Egy őszinte vallomást kell tennem. Konzervatív családból származom és ifjúságomban magam is konzervatív voltam. Én nem a francia forradalom elvein keresztül jutottam el a demokráciához, hanem a magyar történelmen keresztül. Más utat jártam, mint barátaim. Én Szegedről indultam el az ellenforradalommal és lázadtam mindennel szemben, ami itt volt. Azt hittem, hogy az ellenforradalom be fogja fejezni Kossuth forradalmát s hatalmas fellendüléssel meg fogja valósítani a szükséges reformokat. De ráébredtem arra, hogy abban, hogy itt 18-ban nem úgy mentek a dolgok, mint ahogy kellett volna, nem az egyes emberek hibásak. Ha a 67-es politika Kossuth politikáját folytatta volna s betetőzte volna ezt a politikát egy nagy földreformmal, akkor 18-ban nem összeomlás következett volna, hanem egyszerű demokratikus föllendülés. A forradalmak után következő tizenöt év semmi újat nem hozott. Ez a tizenöt év nem tanult sem a forradalomból, sem az ellenforradalomból, sem pedig a magyar népmilliók mérhetetlen szenvedéseiből... Én megtagadom ezt a 15 évet!” (Szabadság, 1935. márc. 31.)

Az ellenforradalmi korszak negyedszázada alatt Zsilinszky kivül nem találunk példát arra, hogy egy politikus, aki az első években szinte összeforrt a rendszerrel és egyik fő ideológusának bizonyult, ilyen kemény bírálatot mondjon az elmúlt másfél évtizedről és megtagadja azt. Ehhez egy illyési értelemben vett „tisztaságra szánt” jellemnek morális bátorsággal megvívott küzdelmére volt szükség „egy szennyező társadalomban”.

Miután Zsilinszky nem volt hajlandó elfogadni Gömbös nemtelen ajánlatát, a visszautasítás kiváltotta a miniszterelnök bosszúját. Felháborító választási csalásokkal és a hideg terror minden eszközével megakadályozták Bajcsy-Zsilinszky megválasztását a tarpai kerületben. Az ellenzéki politikus a Horthy-korszakban egyedülálló lépésre határozta magát: „Leteszem vitézi rangomat” című nyílt levelet intézett a Vitézi Rend törzskapitányához és ezzel látványos formában lazított az ellenforradalmi uralkodó osztályhoz fűződő kapcsolatain. Tetteivel a kormányzó nehezítését is kiváltotta, aki a Vitézi Rend élén állt és annak létrehozója volt.

A polgári baloldalhoz történt közeledése együtt járt a marxista munkásmozgalomról vallott korábbi álláspontjának felülvizsgálatával. A magyar szociáldemokrá-

ciáról is megváltozott a véleménye az események és személyes tapasztalatok hatására. Egyik cikkében 1934-ben (Szabadság, 1934. jún. 3.) visszatekintve az eltelt másfél évtizedre, csalódással állapította meg, hogy nem igazolódott be az a hit, várakozás és bizalom, ahogy ő 1919-ben és 1920 tavaszán fogadta az „új nemzeti korszakot”, mert az elmúlt 15 esztendő „semmi javulást nem hozott az egyetemes szociális kérdés egyetlen részletében sem”. Majd utalva egy 1920-beli írására, így folytatja: „Szégyenkezve kell bevallanunk, hogy az írásunk azért nem avult el, mert nemzedékünk nem teljesítette a kötelességét sem a magyar munkássággal, sem az egész magyar néppel szemben.” Ezután önkritikusan állapítja meg: „Legyünk csak igazságosak: ez a mi polgári nemzedékünk s ez a 15 éves nemzetinek mondott korszak ne sokat emlegesse a magyar szociáldemokraták nemzetietlenségét. Mert ez a korszak folytatta és betetőzte a 67-es világ álnacionalizmusát, amely úgy akart nemzeti államot és nemzeti társadalmat teremteni, hogy megfélemezte a magyar nemzet legbelsőbb lényegéről: a magyar népről.” Joggal írta Lackó Miklós az Új Szellemi Frontról szóló tanulmányában, hogy Zsilinszky már ekkor elismerte a szocialista munkásmozgalom autenticitását, amit a Népszava 1934. június 3-i száma nagy elismeréssel nyugtázott.

E baloldali fordulat után jut el odáig, hogy a nyilasok bárdolatlan, marxista-ellenes gúnyolódásaira a marxizmus „rézsigazságaira” oktatja őket és ezt a szellemes megjegyzést teszi: „... ne akarjuk a kiöregedett, fáradt marxista sast okvetlenül verébszárnyakkal elérni és elhagyni”. (Szabadság, 1935. május 5.) A marxizmus „rézsigazságainak”, a marxista „sasnak” az elismerése vitte el Zsilinszkyt újabb „rézsigazságok” felismeréséhez, és a szociáldemokrata politikusokkal a harmincas évek végén kialakult fegyverbarátságig.

Baloldali politikai fordulatával párhuzamosan érlelődik meg benne az az elhatározás, hogy mandátum nélkül maradt pártjával fuzionálni kénytelen a hozzá sok tekintetben közel álló Független Kisgazdapárttal. Döntésében az is közrejátszott, hogy felismerte a baloldali, demokratikus ellenzék tömörülésének parancsoló szűkességét. Így lett 1939-ben ennek a pártnak az országgyűlési képviselője — ismét a tarpai választókerületben. Elhatározásának helyességét igazolta a történelem. A legnagyobb baloldali ellenzéki párt külpolitikai vezérszónokaként a parlamentben hallathatta a szavát, majd Eckhardt Amerikába távozása után már nem csupán ennek a pártnak, hanem az egész antifasiszta frontnak is meghatározó, vezető egyénisége lett.

*

A második világháború időszakában Bajcsy-Zsilinszky számára is felgyorsulnak az események. Csakhamar ott látjuk őt a független, demokratikus Magyarországéért és a békéért harcoló népfrontos erők vezérkarában. Még 1941 elején abban reménykedik, hogy Magyarország kívül maradhat a világégésen. A Szovjetunió irányában képviselt, reálpolitikát tükröző híres cikkében (Az orosz gesztus. Független Magyarország, 1941. január 13.) melegen üdvözli a 48-as zászlók visszaadását: „azt az üzenetét Szovjet-Oroszország vezetőinek és a szovjetorosz népnek, hogy nincsenek ellenséges szándékaik Magyarországgal és a magyar nemzettel szemben”.

Különösen a forradalmi érzelmű munkásság körében támadt nagy visszhangja „az orosz gesztusnak” és Zsilinszky cikkének. A kolozsváriak nevében például — akik mögött valójában egy illegális ötösbizottság (Balogh Edgár, Józsa Béla, Jordáky Lajos, Kovács Katona Jenő és Nagy István) állott — Nagy István üdvözölte az írást. A válaszevél sem késedelmeskedett: „Mindig azt tartottam..., hogy az új nemzeti politikában szerintem mérhetetlen szerep vár a szocialista nevelésben részesült munkásságra, a parasztság és a középosztály színe-java mellett, részben előttük.”

A Bárdossy-kormány bűnös háborús politikája még közelebb hozta Zsilinszkyt antifasiszta szövetségeseihez. A Népszava híres 1941-es karácsonyi számában írt cikke a kossuthi külpolitika időszerűségéről („Bármennyire is bizonytalan a harc kimenetele, de nem hozhat végleges bukást egy nagylelkű és bátor nemzet szá-

mára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkal szemben is...”), a Magyar Történelmi Emlékbizottságban vállalt szerepe, és részvétele az 1942. március 15-i nagy háborúellenes tüntetésen — ismert eseményei ennek a szoros politikai összefogásnak.

Ugyancsak a történelem lapjaira tartozik bátor tanúvallomása a Schönherzperben és az észak-erdélyi kommunista perekben, valamint a halálraítélt székesfehérvári kommunista ifjúmunkások megkegyelmezése érdekében vállalt sikeres közbenjárása. Kállai Gyula, Kovács Imre, Szakasits Árpád és más baloldali politikusok is neki köszönhetik szabadulásukat. A szegedi Csillag-börtön politikai foglyai — ahogy újabban ezt dr. Feri Sándor is bizonyítja — emberibb bánásmód kiharcolásáért voltak hálásak Bajcsy-Zsilinszkynek. Nem mindenkinek tudott segíteni, de fáradhatatlannak bizonyult a segítőkészségben.

Emberi-politikusi tulajdonságai közé tartozott a hűség: így a munkásosztállyal való szövetséget is a szó legszorosabb értelmében véve, halálosan komolyan vette. Védte ezt a politikai szövetséget — ha kellett: saját pártjának némely képviselőivel szemben is —, mert meggyőződéssel vallotta, hogy a munkásság „...képviselei a legélesebben és a legtisztábban a maga létében és gondolkodásában, céljaiban a szociális gondolatot”, és így előharcosa „a parasztság földnélküli vagy törpebirtokos rétegeinek is”. (Az ezeréves magyar szabadságeszmény. Magyar Nemzet, 1943. március 28.)

A hitleri megszállás küszöbén — Kállay miniszterelnök ezt szinte rosszállóan írja memoárjában — egyedül Bajcsy-Zsilinszky javasolta a fegyveres ellenállást és a munkásság felfegyverzését. Végül is — mint ismeretes — csupán az ő kezéből fogadta pisztolytűz 1944. március 19-én a német megszállókat. Mikor hónapokig tartó Gestapo-fogsága után október közepén kiszabadult és illegálisba vonult, egy pillanatra sem habozott, hogy elvállalja a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vezetését. Az árulás őt is a nyilasok karmai közé juttatta. Az ellenforradalmi negyedszázad egyetlen polgári politikusa volt, aki a „túlso” oldalról találta meg az utat a munkásosztályhoz, és eredendő morális ereje, megújulásra kész szelleme lehetővé tette számára az önként vállalt út végigküzdesét. S hogy 1944 decemberének karácsony reggelén azon az úton indult a veszthely felé, amelyen előzőleg három kommunista ifjúmunkást: Kreutz Róbertet, Pataky Istvánt és Pesti Barnabást kísérték a kivégző osztag elé — ez akár jelképek is tekinthető.

*

Nem élhette meg a felszabadulást, amelyre annyira vágyott, és Magyarország demokratikus újjászületését, holott élete utolsó óráiban, a siralomházban is ezek a kérdések foglalkoztatták. Amikor a felszabadult demokratikus Magyarország 1945. május 27-én Budapesten temette nagy fiát, hogy azután hamvait — végakarátának megfelelően — Tarpán helyezték el örök nyugovóra, a Parlament előtti ünnepélyes gyászszertartáson Puskin követ a Szovjetunió képviselőjeként így búcsúzott Bajcsy-Zsilinszky Endrétől: „Nem adatott meg neki, hogy nagy tudását és képességeit a demokratikus Magyarország szolgálatába állítsa. Erejének teljében akkor költözött el az élők sorából, amikor politikai nézetei véglegesen kialakultak, amikor nagy államférfiúvá lett... Meg vagyok győződve róla, hogy a magyar nép hősi harcosának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének emlékét nem fogják elhomályosítani a múltó évek.”

Puskin követ és akik akkor végső búcsút vettek Bajcsy-Zsilinszkytól, nem tudhatták, hogy elkövetkeznek majd olyan évek is, amelyek nem kedveznek emléke ápolásának. Több mint három évtizednek kellett eltelnie mártírhalála után, hogy kimondhassuk: foglalja el végre helyét nemzeti történelmünk nagy alakjainak sorában!